

ZAYIF

Anlam ve Yorum (İstanbul 2011). Bu konuda yapılmış derleme türü çalışmalar arasında ise şunlar zikredilebilir: R. Mahmûd İsâ, *el-Ehâdisü'z-za'ife fi Silsileti'l-ehâdisi's-şahiha ve'stidrâkü mâ fâte eş-Şeyh Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî* (Hartum 1407); Abdurrahman Abdülhâlik, *Eşerü'l-ehâdisi'z-za'ife ve'l-mevzû'a fi'l-'akide* (Küveyt 1985); Zekerıyyâ b. Gulâm Kâdir el-Pâkistânî, *el-Ehâdisü'd-dî'âf ve'l-mevzû'ât fi'l-esmâ' ve's-şifât* (Beyrut 2001); Muhammed el-Hût, *Hüs-nü'l-eşer fimâ fihi za'fün ve'htilâfün min hadîşin ve haberin ve eşer* (Beyrut, ts.); Ebû İshak el-Huveynî el-Eserî, *en-Nâfile fi'l-ehâdisi'z-za'ife ve'l-bâ-tila* (Tanta 1988); Nâsirüddin el-Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdisi'z-za'ife ve'l-mevzû'a ve eşeruhe's-seyyi'ü fi'l-ümme* (Riyad 1992).

BİBLİYOGRAFYA :

Şâfiî, *er-Risâle* (nşr. Ahmed M. Şâkir), Kahire 1417/1997, s. 139-140; Ebû Dâvûd es-Sicistânî, *Risâletü Ebî Dâvûd ilâ ehli Mekke fi vaşfi Sünenih* (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Beyrut 1417/1997, s. 37-38; Hattâbî, *Me'âlimü's-Sünen* (nşr. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed), Beyrut 1411/1991, I, 6; Hâkim en-Nisâbüri, *Ma'rifetü 'ulûmî'l-hadîş*, Beyrut 1980, s. 58, 61; Hatib el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, Beyrut 1409/1988, s. 134, 162; Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzû'ât* (nşr. Nureddin Boyacılar), Riyad 1418/1997, I, 14, 138; İbnü's-Salâh, *'Ulûmü'l-hadîş*, s. 34, 41, 98, 103-104; Nevevî, *el-Mecmû'* (nşr. Mahmûd Mitrahî), Beyrut 1417/1996, I, 63; Takıyyüddin İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, Kahire 1404, XVIII, 23, 25, 248-249; Bedreddin ez-Zerkeşî, *en-Nüket 'alâ Muḥaddimeti İbnî's-Salâh* (nşr. Zeynelâbidîn b. Muhammed Bellâ Füreyc), Riyad 1419/1998, I, 322, 395; II, 253, 308 vd.; İbnü'l-Mülakkın, *el-Muknî' fi 'ulûmî'l-hadîş* (nşr. Abdullah b. Yûsuf el-Cüdey'), İhsâ 1413/1992, s. 104; Zeynüddin el-İrâkî, *et-Takvîd ve'l-izâh*, Beyrut 1350, s. 10, 49; İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar fi tavâzihi Nuhbetü'l-fiker* (nşr. Abdullah b. Dayfullah er-Ruhaylî), Riyad 1422/2001, s. 97-107; a.mlf., *Fetḥu'l-bârî* (nşr. Muhibbüddin el-Hatib v.dğr.), Beyrut 1379, V, 372; Şemseddin es-Sehâvî, *el-Ḳav-lü'l-bedî' fi's-salât 'ale'l-habibi's-seffî*, Beyrut, ts. (Dârü'r-Reyyân li't-türâs), s. 255-258; a.mlf., *Fetḥu'l-muḡîs*, Beyrut 1403/1983, I, 288-289; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî* (nşr. Abdülvehhâb Abdül-latif), Beyrut 1401, I, 179; Ali el-Kârî, *el-Esrârü'l-merfû'a fi ahbâni'l-mevzû'a* (nşr. Muhammed es-Sabbâğ), Beyrut 1406/1987, s. 35; M. Murtazâ ez-Zebîdî, *Bûlgatü'l-erib* (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Beyrut 1408, s. 190; Şevkânî, *el-Fevâ'idü'l-mecmû'a* (nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî), Beyrut, ts. (Dârü'l-mektebeti'l-ilmiyye), s. 283; Leknevî, *el-Ecvibetü'l-fâzila* (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Halep 1384/1964, s. 37, 51-55, 77 vd.; Cemâleddin el-Kâsimî, *Ḳavâ'idü't-tahdîş* (nşr. M. Behcet el-Baytâr), Beyrut 1414/1993, s. 112, 116; Tâhir el-Cezâirî, *Tevcihü'n-nazar* (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Halep 1416/1995, I, 178; Keşmirî, *Feyzü'l-bârî 'alâ Şahihi'l-Buḥârî*,

Kahire 1357, I, 57; Yûsuf el-Kardâvî, *Sünneti Anlamada Yöntem* (trc. Bünyamin Erul), İstanbul 1991, s. 72, 88; a.mlf., *el-Müntekâ min Kitâbi't-Tergîb ve't-terhîb li'l-Münzirî*, Mansûre 1413/1993, I, 48-56; M. Nâsirüddin el-Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdisi'z-za'ife ve'l-mevzû'a*, Riyad 1992, III, 25; Abdülazîz b. Abdurrahman el-Useyim, *Tahḳîku'l-kavl bi'l-'amel bi'l-hadîş*, Riyad 1412/1992, s. 55-56; Subhî es-Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstilahları* (trc. M. Yaşar Kandemir), İstanbul 1997, s. 169-170; M. Accâc el-Hatib, *Uşûlü'l-hadîş*, Cidde 1417/1997, s. 359-371; Salâhattin Polat, *Hadis Araştırmaları*, İstanbul 2003, s. 133-136; Ayşe Esra Ağırakça Şahyar, "Zayıf Hadisler Fezâil Konusunda Amel Edilebilirlik Fikrinin Doğuşu ve Gelişimi", *Hadis Tetkikleri Der-gisi*, I/1, İstanbul 2003, s. 31-49; Jonathan A. C. Brown, "Even If It is Not True It's True: Unreliable Hadiths in Sunni Islam", *Islamic Law and Society*, XVIII/1, Leiden 2011, s. 1-52; T. W. Juynbol, "Hadis", *İA*, V/1, s. 50-52; Ahmed M. Nûr Seyf, "Duafâ ve Metrûkin", *DİA*, IX, 540; M. Yaşar Kandemir, "Hadis", a.e., XV, 56; Ferhat Koca, "Hanbelî Mezhebi", a.e., XV, 534; Ayhan Teki-neş, "İlelül-hadîş", a.e., XXII, 85-86; Abdülhâdî el-Fazlî, "Uşûlü'l-hadîş", *Dâ'iretül-ma'ârifil-İslâmiyyeti's-Şî'iyye* (haz. Hasan el-Emîn), Beyrut 1423/2002, V, 5-94.

MAHMUT DEMİR
MEHMET EMİN ÖZAFŞAR

ZÂYİÇE

(bk. ZÂYİRÇE).

ZÂYİRÇE

(زایرچه)

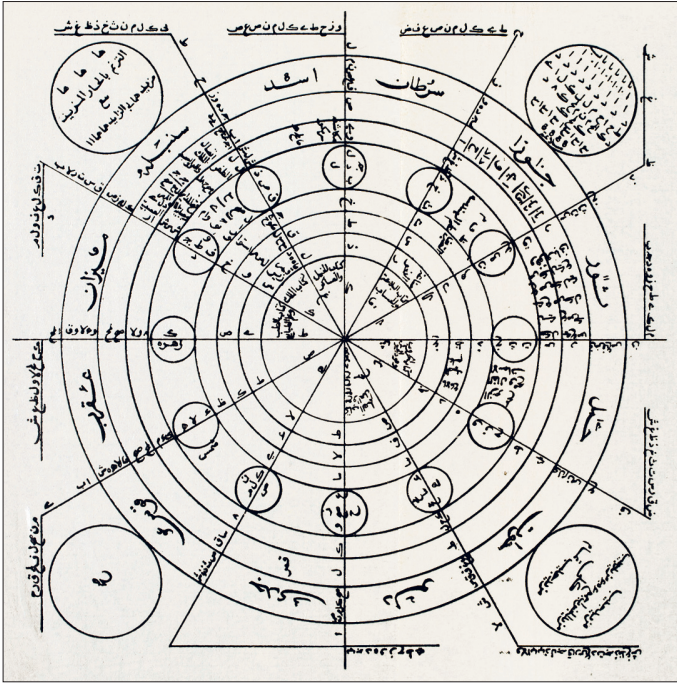
Yıldızların hareket ve konumlarını gösteren cetvel, bu tür cetvellere dayanarak istikbali keşfetme yöntemi.

Bir görüşe göre zâyirçe (zâirçe) Arapça zevr (ziyaret) kökünden türeyen zâir (ziyaret eden, ziyaretçi) kelimesinin sonuna Farsça küçültme eki "-çe"nin getirilmesi, bir başka görüşe göre zâir ile câe (geldi) fiilinin birleştirilmesi suretiyle oluşmuş, bir diğer telakkiye göre ise Farsça zîç kelimesinden zâyîçe şeklinde türetilmiş olup bazı bölgelerde zâyirçe biçiminde telaffuz edilmiştir. Zâyirçe ve zâyîçe zaman zaman eş anlamlı gibi kullanılmış, bazan birincisi astronomi, ikincisi astrolojinin karşılığı kabul edilmiştir. Terim olarak yıldızların belli bir zamandaki yerlerini ve durumlarını gösteren cetveli, yıldızların ve burçların vaziyet ve hareketlerinden hüküm çıkarıp geleceği keşfetme yöntemini ifade eder.

Zâyirçe, yıldızların vaziyet ve hareketleriyle sürat ve istikametlerini hesaplayan zîç ilminden faydalanılması ve gökyüzü-

nün horoskopik haritasının oluşturulmasıyla yapılır. Arzın yörüngesine paralel şekilde devreden, yaklaşık 18 derece genişliğindeki bir daireden meydana gelen bu cetvel 30'ar derecelik eşit kısımlara ayrılır. Bu kısımların her biri yılın bir ayına te-kabül eden bir burcu temsil eder. Günümüz astrologlarının çoğu, Batlamyus'un *Tetrabiblos* adlı eserinde yer alan ve sonsuz çeşitlenmesi bulunan temel horoskopi-yi kullanmaktadır. Yerin dönme eksenini bir topaç gibi yavaşça "kafa salladığından" yıldızlar her yıl aynı noktaya dönmez. Dolayısıyla belli bir yıldızın konumu uzun bir süre boyunca ölçüldüğünde bunun gökyüzü düzleminde geriye doğru kaydığı görülür. Astrologlara göre gök cisimleriyle insanlar arasında etkileme-etkilenme ilişkisi söz konusu olup her burcun bir özelliği bulunmakta ve kişi hangi burcun tesiri altında doğarsa onun tabiat ve mizacına sahip olmaktadır. Meselâ hamelin (koç burcu) etkisi altında doğanlar mağrur, çalışkan, kuvvetli ve saldırgan; seretanın (yengeç) etkisi altında doğanlar tembel ve kibirli olur.

Mağrib tertibi üzere olan ebced harflerinin ve bugünkü Arap sayılarının teşkil eden Hint rakamlarının değerleri kullanılarak hazırlanan zâyirçelerin en meşhuru, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ca'fer es-Sebtî'ye (ö. 601/1205) nisbet edilen ve kelimeler arasındaki harf ilişkilerine dayanarak sorulardan cevap çıkarma yöntemiyle gerçekleştirilen zâyirçe-i Sebtî'dir (zâyirçetü'l-âlem; bk. *DİA*, XXXVI, 260-261). Bu zâyirçe birbirine paralel bazı dairelerden meydana gelmekte ve her biri on iki burç sayı-sınca merkezden muhite geçen çizgilerle on ikiye ayrılmaktadır. Her çizginin üzerinde başından sonuna kadar harfler ve sayılar bulunur. İçinde ve daireler arasında ilimlerin adları ve oluşların yerleri yazılıdır. Zâyirçenin arkasında uzunluk, genişlik (tûl, arz) bakımından birbirini kesen çizgilerden meydana gelen bir cetvel mevcuttur olup genişliği 55, uzunluğu 131 hâne-yi içerir. Bu hânelerin bazısında sayı, bazısında harfler vardır, bir kısmı ise boştur. Zâyirçenin etrafında ondan arzu edilen sonucun çıkarılmasının biçimini anlatan "Ka-side-i Lâmiyye" yer alır. Ancak Mağrib'de gaybdan haber verdiği ileri sürülen Mâlik b. Vühayb'e ait olan kasidenin içerdiği beyitler bilmece gibidir. İbn Haldûn bu cetvelin yapılışı ve kullanılışı hakkında bilgi verir. Levhanın ön yüzünde zodyak ve diğer takım yıldızları için bölünmüş, aynı merkezli bir daire sistemi vardır (bk. Şekil).

İbn Haldûn'un
Mukaddime
adlı eserinin
Ahmed
Cevdet Paşa
tercümesinde
yer alan
zâyirce-i
âlemin açık
ve kapalı
şekli

Zâyirçenin arka planını meydana getiren çok eski bir geçmişe sahip bulunan astroloji özellikle Mezopotamya'da yaygın bir kullanım alanına sahipti. Kadîm tarihin önemli milletlerinden Keldânîler, Harran ve Irak'ın berrak seması altında ilm-i ahkâm-ı nücûmun temelini atmışlardı. Bu yöntemin Araplar'a buradan geçtiği tahmin edilmektedir. İslâm'ın ilk döneminde müslümanlar arasında zâyirçe, astroloji, esrâr-ı hurûf vb. uygulamalar yoktu. İslâm dünyasında bu tür uygulamalar Bâtiniyye'nin ve gulât-ı mutasavvifenin zuhurundan sonra görülmeye başlanmıştır. Söz konusu akımlar bu yollarla idrak perdesinin açıldığını, ellerinde birtakım olağan üstü olayların zuhur ettiğini ve unsurlar âleminde tasarrufta bulunduklarını iddia etmiş, yazdıkları kitaplar da feleklerin ve yıldızların ruhlarının ilâhî isimlerdeki kemalden zuhur ettiğini, harflerin tabiat ve sırlarının isim ve kelimelere, bunların da kâinatta müşahade edilen düzene geçtiğini ileri sürmüştür. Esrâr-ı hurûf böylece ortaya çıkmıştır. Daha sonra bu ilimle uğraşanlar sırlı harflerdeki sihirli tasarrufun sebebinin tesbitte fikir ayrılığına düşmüştür. Bazıları bu sırlı harflerin terkipteki mizaca bağlayıp unsurlar gibi harfleri de tabiatları itibarıyla dört sınıfa ayırmış, unsurlardaki tabiatlardan her birini harflerden bir sınıfa tahsis etmiştir. Böylece harfler ateş, hava, su ve toprak tabiatlı olarak taksim edilmiştir. Buna göre "ebced"deki elif ateş, be hava, cîm su, dâl toprak ta-

biatlıdır. Ardından ebced harfleri aynı işlemle alt alta gruplandırılmış, dört gruptan her birine ait yedişer harf belirlenmiştir. Abbâsî halifelerinden özellikle Me'mûn devrinde birçok kişi bu konuyla ilgilenip eser yazmıştır. Bunlardan biri olan Ebû Ma'ser Ca'fer b. Muhammed başlangıçta hadis ehlinde iken kırk yedi yaşından sonra ilm-i nücûma merak sarıp bu ilmi öğrenmiş ve 272 (886) yılında 100 yaşını aşkın olarak Vâsit'te ölmüştür. İbnü'n-Ne-dîm *el-Fihrist*'te (s. 336) astroloji ve zâyirçe hakkında şu eserleri zikreder: *Kitâbü'l-Medhali'l-kebir*, *Kitâbü'l-Medhali's-şagîr*, *Kitâbü Zici'l-hezârât*, *Kitâbü'l-Mevâli'di'l-kebir*, *Kitâbü Hey'eti'l-felek ve'htilâfi tulû'ihî*, *Kitâbü'l-Kırânât*, *Kitâbü'l-İhtiyârât 'alâ menâzili'l-kamer*, *Kitâbü Zâ'ircâtî'l-intihâ'ât ve'l-memerrât*. Harfleri insan topluluklarına benzeten Muhyiddin İbnü'l-Arabî insanlar gibi onların da resul, âlim, zengin-fakir, şakî-sâid ve avamdan olanlarının bulunduğunu iddia etmiştir. Meselâ elif, dâl, râ ve vâv harflerinin resulleri; zâl ve zâ harflerinin râsih âlimleri; bâ, sîn ve tâ harflerinin sâlihleri; hâ, sâd ve lâm harflerinin ağıniyâyı; yâ, tâ, kâf harflerinin fukarayı; şâ ve şîn harflerinin eşkiyayı, geri kalanların da avamı temsil ettiğini, ayrıca sayıların erkek ve dişilerinin olduğunu kaydetmektedir (Ahmed Mûsâ ez-Zerkâvî, s. 72-74).

Zâyirçenin onu öğrenip gereğiyle amel edene sonsuz itibar ve şeref kazandırdı-

ğını söyleyen Ahmed b. Ali el-Bûnî bunun fal vb. şekillerde yapılan (müstear), dört-lü veya altılı vefkler vasıtasıyla yapılan (basit) ve şiir vezinlerine dayanıp nazım üzerinden yapılanı (recezî) olmak üzere üç çeşidinin bulunduğunu kaydeder (bk. bibl.). Ahmed Mûsâ ez-Zerkâvî *el-Felekî er-Risâle fi'z-zâyirce* adlı eserinde (s. 71) zâyirçenin bütün türlerini bu risâlede topladığını, onu okuyanın başka bir esere ihtiyaç duymayacağını ileri sürer. Harflerin kendi hallerinde başka bir âlemi ifade ettiklerini, sır ve havaslarının olduğunu, bazılarının şuursuz canlılar, bazılarının ise şuurlular üzerinde etkide bulunduğunu iddia eder ve aralarındaki ilişkinin mîknatısla demir arasındaki çekim ilişkisine benzediğini söyler.

Osmanlılar'da yıldızlara bakmak ve gök cisimlerinin yerlerini gösteren cetveller hazırlamak suretiyle insanların kaderini bilmeye çalışanlara müneccim denilirdi. Bunlar üç farklı sistemle çalışırlardı. 1. Mesâil: Kayıp ve hırsızlık gibi günlük hayatta rastlanan olayları tesbit etmek için yapılır. 2. İhtiyârât: Buna padişahın tahta çıkması, savaş açma, sefere çıkma, düğün vb. önemli işler için en uygun zamanı (eşref-i sâat) belirlemek için başvurulurdu. 3. Doğum gününün esas alınması: Doğum anında gökkürenin gösterdiği manzaranın yeni doğan bebeğin kaderini etkileyeceği düşünülmesinden hareketle oluşturulan bir sistemdi. Mağribli astrolog Ahmed Mûsâ ez-Zerkâvî, zâyirçeyi konu edindiği risâlesinde dört değişik türüne yer verdikten sonra bunların her biri hakkında açıklamalar yapar (a.g.e., s. 77-87).

Tılsım, ilm-i ahkâm-ı nücûm ve zâyirçe gibi yöntemler, canlı olduğuna inanılan feleklerin ruhaniyetinden faydalanmak suretiyle yeryüzünde tasarrufta bulunma sistemlerine dayanır. Bu sebeple yıldız ve burçların konum ve hareketleriyle insanların tabiat ve mizaçları arasında irtibat kurulur. Bu yönleme başvuranlar nefisleri güçlendirmek üzere riyâzet yapılmasını gerekli görürler. Ancak böylelerinin yaptığı riyâzet çoğu zaman din bakımından olumsuz, hatta küfür diye nitelendirilebilecek bazı söz ve temrinleri içerir. Çünkü bu gibiler Allah yerine yıldızları etkili sayar, onlara dua eder, insan fiillerini onların konum ve hareketlerine bağlarlar. Kendilerine "ehl-i esmâ" adı veren bazı kişiler ise bu yöntemle değil Kur'an ve hadislerden seçilen dua ve zikirlerle tasarrufta bulunmayı tercih ederler. Bunlar, mücâ-

ZÂYİRÇE

hede ve keşif sonucu kendilerinde hâsıl olan ilâhî nur ve rabbânî inâyet sayesinde tasarrufta bulunduklarını ileri sürerler. Literatürde Sehl et-Tüsterî'ye nisbet edilen *Risâle fi'l-hurûf* onun Zâyirçe adlı risâlesi olmalıdır (bk. SEHL et-TÜSTERÎ). İbn Haldûn esmâ sahibinin, keşif ve mücâhede neticesinde hâsıl olan ilâhî esrar ve melekûtî hakikatler konusundaki mârifetten uzak, sırf isim, harf ve kelimelerin tabiatları arasındaki münasebetle yetinmesi ve onlarla tasarrufta bulunması durumunda tılsımcılardan hiçbir farkının kalmayacağını, hatta onlardan daha aşağı düzeye incecğini kaydeder. Esmâ sahipleri, bazan kelime ve isimlerde var saydıkları kuvvetleri yıldızların kuvvetleriyle mezcederek âlemde mevcut her şeyi yedi yıldızın tesirine göre zatlar, sıfatlar ve fiiller şeklinde taksime tâbi tutar, bunun için uygun gün ve saatler belirler, esmâ-i hüsnâya denk gelen gezegenin haz ve ta'îlelerinden uygun vefkler oluştururlar. Sihirbazlarla aynı paralelde yer almamak için işlemlerini birtakım zikir ve dualarla yapılan riyâzet perdesi arkasında gizlerler. Bûnî ve İbnü'l-Hâc et-Tilimsânî gibi şahsiyetlerin eserlerindeki işlemler bu türdendir. Netice itibarıyla bunların yaptıkları şeyler de sihirbazlığa benzeyen işlemlerdir. Dolayısıyla bu tür uygulamaların meşrû olduğu sonucuna varmak mümkün değildir. İbn Haldûn, zâyirçeden söz ederken kendi döneminde zâyirçe ile kayıp ve hırsızlık gibi olaylarla gayba dair bilgi edinmeye çalışan pek çok kimseyle karşılaştığını, ancak gaybdan haber veren birine rastlamadığını belirtmektedir (*Mukaddime*, trc. Süleyman Uludağ, I, 411).

BİBLİYOGRAFYA :

İlhan Ayverdi – Ahmet Topaloğlu, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul 2005, III, 3481; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Teceddüd), s. 336; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kâvî fi 'ilmi'n-nücûm* (nşr. Yûsuf b. Muhammed Saîd), Riyad 1420/1999, s. 221-229; Yûsuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig* (nşr. Reşid Rahmeti Arat), Ankara 1979, I, 30; Ahmed b. Ali el-Bûnî, *Şemsü'l-ma'ârifü'l-kübâra*, Beyrut, ts. (el-Mektebetü's-sekâfiyye), s. 345-348; İbn Haldûn, *Mukaddime: Osmanlı Tercümesi* (trc. Ahmed Cevdet Paşa, haz. Yavuz Yıldırım v.dğr.), İstanbul 2008, III, 151-157; a.mlf., *Mukaddime* (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1982-83, I, 407-412; II, 1194-1205; Sıddîk Hasan Han, *Ebedü'l-ülûm*, Beyrut, ts. (Dârü'l-kütübü'l-ilmiyye), II, 51-52; Ahmed Mûsâ ez-Zerkâvî, *er-Risâle fi'z-zâyirce* (*Me-fâtihu'l-gayb: Seb' Resâ'il* içinde), Kahire 1325/1907, s. 71-102; Râgıb Rıfka, *Esrârü'l-hurûf: İlm-i Harf-Zâyirçe-Vefk*, İstanbul 1336, tür.yer.; Muhammed Gayûr, *Zâyirçenizi Biliniz*, İstanbul 1928, s. 3-6; Seyyid Muhammed Ali Dâi el-İslâm, *Ferheng-i Nizâm*, Tahran 1363, III, 224; Abdülfet-

tâh es-Seyyid et-Tûhî, *ez-Zâyirçetü'l-hendesiy-ye fi keşfi'l-esrârü'l-hafiy-ye*, Beyrut 1411/1991, s. 7; a.mlf., *Zâyirçetü'l-Tûhî el-Felekî*, Beyrut, ts. (Mektebetü's-sekâfe), s. 7-14; Ayşe Duvarcı, *Türkiye'de Falcılık Geleneği ile Bu Konuda İki Eser: Risâle-i Fahnâme li-Ca'fer-i Sâdık ve Tefeül-nâme*, Ankara 1993, s. 23-25; J. Ruska, "Vefk", *İA*, XIII, 256-258; a.mlf., "Zâyirce", a.e., XIII, 476-477; Yusuf Şevki Yavuz, "Fahreddin er-Râzî", *DİA*, XII, 94; Reşat Öngören, "Sebtî, Ahmed b. Ca'fer", a.e., XXXVI, 260-261.

İLYAS ÇELEBİ

ZEÂMET

(زعامت)

Osmanlı timar sisteminde
20.000 akçeden fazla
dirlik tasarrufuna verilen ad.

Osmanlı askerî teşkilâtı terminolojisinin genel olarak askerî hizmette bulunanlara verilen, 20.000 ile 100.000 akçe arasındaki dirlikleri ifade eder. Bu dirlikleri tasarruf eden kimselere **zaîm** denilir. Osmanlı kanunnâmelerinde şöyle tarif edilir: "Zeâmet şuna derler ki kâmil yirmi bin akçelik üzere veyahut daha ziyade ile bir kimseye berat olmuş ola. Yirmi binden bir akçe eksik olsa ona zeâmet denilmez, timar denilir. Zira zeâmet ekseri haddi yüz bin ve ekallî kâmil yirmi bindir" (*Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi*, s. 79). Ayrıca *Divân-ı Hümâyûn*'da görev yapan bürokratlara ve savaşlarda büyük yararlılık gösterenlere tahsis edildiği eklenir. Zeâmetin idarî bir mîntika anlamı da vardır (meselâ Trabzon bölgesinde "Zeâmet-i Kürtün" adlı idarî birim). Bu şekliyle, "timar sistemi içinde zeâmet sahibine tâbi olan timarlı sipahilerinin topluca bulunduğu askerî ve idarî bölge" demektir. Zeâmet kelimesine II. Murad dönemine ait bugüne ulaşan defterlerde rastlanmaz. Bu defterlerde 20.000 akçe ile 100.000 akçe arasındaki birçok dirlik has veya timar olarak adlandırılmıştır. Ancak zaîm tabiri kullanılır. Timurhisar ve Pirlepe bölgelerinde iki zaîmin on dört cebelü ile sefere gittiği kayıtlıdır (BA, MAD, nr. 303, s. 20; BA, MAD, nr. 525, s. 2). Bu durum muhtemelen timar-zeâmet ayırımının henüz tam gerçekleşmediğine işaret eder. Fâtih Sultan Mehmed döneminden itibaren tahrir defterlerinde zeâmet terimi sıkça geçer (BA, TD, nr. 15, s. 25-28). II. Bayezid dönemine ait ilk timar rûznâmçe defterinde de zeâmet tevcihleri görülür (BA, MAD, nr. 17893, s. 5, 20).

Fâtih döneminde zeâmetlerin çok olmadığı ve belirli bölgelerin genellikle bir zeâmeti bulunduğu dikkati çeker. Eyâlet-i Rûm'da zeâmet tevcih edilirken zeâmet

tabirinden sonra çoğunlukla Zile, Yıldız, Gelmuğad, Karahisaribehramşah gibi bir yerin ismi zikredilmiştir (BA, TD, nr. 15, s. 25-35). Bu da zeâmetin idarî bir ünite için kullanılmasıyla ilgili olmalıdır. Zaîmlerin en önemli görevi askerî harekâtlara iştirak etmektir. Zeâmet sahipleri sefere 5000 akçede bir cebelü götürmekle mükelleftir. Resmî kayıtlarda zaîmlerin mutlaka sefere gitmeleri gerektiğine özellikle vurgu yapılır (BA, *Mühimme Zeyli*, nr. III, s. 129). Sefere katılmayanların zeâmetleri geri alınıp başkalarına verilir. Lutfi Paşa mahlûl zeâmetlerin kudretli savaşçılara verilmesini, vezirlerin bu dirlikleri kendi adamlarına tahsis etmemelerini özellikle belirtir. Vezirlerin kendi adamlarının timarla kanaat etmelerini, eğer verilirse de bunun çok az olması gerektiğini yazar (*Âsafnâme*, s. 65-66). Fakat XVI. yüzyılın sonlarından itibaren vezirlerin kendi yakın adamlarına zeâmet dağıtma temayülü giderek artmıştır. Budin'de mahlûl timar ve zeâmetlerin ellerinde tahsis emri bulunmayan askerlere verilmeyip sancak beyleri tarafından kendi haslarına eklenmesi gibi uygulamaların yasaklandığına dair kayıtlara rastlanır (BA, *Mühimme Zeyli*, nr. III, s. 126). XVI. yüzyılın ikinci yarısında Rumeli kadılarına yazılan bir hükümde beylerbeyi ve sancak beyi hasları ile zeâmetlerin iltizama verilmemesinin emredilmesi, zeâmet sahipleri arasında kendilerine tahsis edilen vergileri toplama işini araçlara devretme alışkanlığının yaygınlaştığı anlamına gelmektedir. Ayrıca padişah haslarından da zeâmet tahsisi yasaklanmıştır (BA, *Mühimme Zeyli*, nr. III, s. 117, 305). Zeâmet sahipleri hizmetlerini aksatmamak şartıyla dirliklerini muhafaza edebilirlerdi ve sebepsiz yere zeâmetleri alınıp başkasına verilmezdi. Bir zaîm vefat ettiğinde zeâmetinin bir kısmı oğluna intikal ederdi. Zaîmin birden fazla çocuğu varsa genellikle ikisine dirlik verilir, üçüncüsüne tevcihat yapılmazdı. Büyük oğula ikincisine göre daha fazla dirlik ayrılırdı. Zaîmlerin çocuklarına verilecek dirlik miktarı zeâmet sahibinin evinde veya seferde iken vefatına göre farklı miktarlarda olurdu. Sefer görevini aksatmanın yanı sıra zaîmlerin başka işlerle uğraşması halinde de zeâmetleri ellerinden alınırdı (BA, *Mühimme Zeyli*, nr. III, s. 126).

Zeâmet tahsisi için gereken berat merkezde hazırlanırdı. Zeâmet tevcihini belirten tezkire için ilgili kaleimde binde yirmi beş akçe harç alınırdı. Beratın yenilenmesi durumunda bu rakamın yarısı ödenirdi